

РОЗДІЛ V. «ЩОДЕННИКИ» ОЛЕСЯ ГОНЧАРА

УДК 821.161.2 – 94.09 + 929 Гончар

О. А. Галич (м. Луганськ)

ГОНЧАР І АМЕРИКАНСЬКА ЛІТЕРАТУРА: ЩОДЕННИКОВА РЕЦЕПЦІЯ

У статті розглядається рецепція американської літератури в щоденниках Олеса Гончара. Оцінки українського письменника відображають специфіку мемуарного твору, яким є щоденник: суб'єктивність, ретроспективність, документальність, наявність двох часових планів, відсутність одного часового виміру, концептуальність.

Ключові слова: мемуари, щоденник, рецепція, американська література.

В статье рассматривается рецепция американской литературы в дневниках Олеса Гончара. Оценки украинского писателя отражают специфику мемуарного произведения, каким является дневник: субъективность, ретроспективность, документальность, наличие двух временных планов, отсутствие единого временного измерения, концептуальность.

Ключевые слова: мемуары, дневник, рецепция, американская литература.

In the article there's an investigation of a reception of American literature in the diaries of Oles Gonchar. The appraisals of the Ukrainian writer depict the specifics of literary memoirs that a diary is: subjectivity, retrospectivity, non-fiction, presence of two time plans, absence of one time measurement, conception-based approach.

Key words: memoirs, diary, reception, American literature.

Актуальність даної статті має пряме відношення до тих радикальних змін, які відбулися в житті України після здобуття нею незалежності майже двадцять два роки тому. Саме завдяки цій важливій події для нашої держави з'явилася можливість надрукувати без купюр щоденникові записи багатьох українських письменників, значна частина яких тривалий час незаслужено замовчувалася. Щоденник – це мобільний жанр мемуарної літератури, що очима автора відображає важливі громадсько-політичні процеси, які відбувалися в суспільному розвитку держави та світу, відбиває його погляди на творчий процес і, творчість окремих письменників, українських і не

тільки, розкриває світобачення і світовідчуття автора, подає відгуки на прочитані книги, переглянуті кінофільми та театральні вистави.

Будучи невід'ємною частиною мемуарної творчості, щоденник несе в собі головні її особливості: суб'єктивність, ретроспективність, документальність, наявність двох часових планів, відсутність одного часового виміру, концептуальність. Окремі з цих рис у щоденниках виявляють себе інакше, ніж в інших жанрах мемуарної літератури. До того ж, сам щоденник має і власну специфіку, яка не виявляє себе в інших жанрах: це – відносна регулярність записів, цілісність, уривчастість, фрагментарність, інколи обірваність, незавершеність думки тощо. Одним із таких творів, є щоденник Олесея Гончара, що побачив світ на початку XXI століття, уже після смерті його автора і охоплює 52 роки життя автора з 1943 по 1995 рік.

На сьогодні українські дослідники розпочинають інтенсивно вивчати щоденникові записи Олесея Гончара, про що свідчать праці В. Галич [1, с. 2] та

М. Степаненка [8], але вони спрямовані на журналістико – та мовознавчі підходи, хоча остання монографія М. Степаненка [9] – це вдала спроба з літературознавчого боку простежити постаті українських (і не тільки!) письменників у щоденниках Олесея Гончара. Можна згадати в цьому контексті й монографії автора цих рядків [3, с. 4].

Метою даної публікації є потреба показати рецепцію американської літератури та окремих її представників у щоденниках Олесея Гончара. Вони містять чимало матеріалу, що свідчить про його зустрічі з письменниками Сполучених Штатів Америки, які неодноразово відбувалися на американському континенті, в Москві та Києві; вони відображають шанобливе ставлення українського автора до їхньої класики, інколи неприйняття позицій американських авторів з певних питань.

Це і не дивно, адже Олесею Гончару кілька разів довелося побувати в Сполучених Штатах Америки, брати участь у роботі Генеральної Асамблеї ООН, штаб-квартира якої знаходиться в цій державі, знайомитися з літературою і письменниками США.

Всього в щоденникових записах українського письменника зустрічаються імена 13 американських літераторів. Першим з них згадується один із класиків літератури нового світу Ернест Хемінгуей, автор відомих романів «І сонце сходить», «Прощавай, зброе!», «По кому подзвін», повісті «Старий і море», за яку письменник отримав Нобелівську премію 1954-го року. Згадка в щоденнику Олесея Гончара про Е. Хемінгуея пов'язана з подорожжю радянської делегації, у складі якої перебував український письменник, до Сполучених Штатів Америки на сесію Генеральної Асамблеї ООН у червні 1955-го року. Олесь Гончар у щоденнику (запис від 9 червня) фіксує розмову в купе поїзда, яким їхала делегація з Парижу до Шербура, щоб там сісти на корабель, який перенесе її через Атлантику. Розмову почав глава радянської делегації В. Молотов: «Розповідає, що Хемінгуей прислав

йому книжку, але він не встиг ще – крім уривків – прочитати, а Чаковський уже приходив за дозволом: друкувати чи ні?

– Довелось зайняти нейтральну позицію, – розповідає далі, – а редактор Чаковський десь там уже розпустив, М. проти того, мовляв, щоб друкувати Хемінгуея.

Я [О.Г.] сказав, що поляки в ж. “Свят” уже друкують “Чловека а може” (“Старий і море”), на що керівник делегації відповів, що треба і в нас, хоча роман гнилуватий» [5, с. 180].

Удруге ім'я Е. Хемінгуея з'являється в записі від 5 березня 1960-го року, де український письменник ділиться враженнями від зустрічі в Голівуді з іншим американським письменником і кінорежисером Артуром Міллером, чоловіком відомої кінозірки Мерелін Монро. Цей американець поцікавився в Олеся Гончара: «Чому Хемінгуей такий популярний у нас» [7, с. 603].

Олеся Гончара як романіста постійно турбували думки про новітній роман, яким він повинен бути за змістом і формою. Чергова згадка про Е. Хемінгуея у щоденниках українського автора саме й пов'язана з його роздумами про роман кінця ХХ століття: «Сучасна форма роману – яка вона? Якою мусить бути? Ясно одне, що форма роману класичного вже не відповідає сучасному мисленню, отже, неминуче для сучасного ритму думки, характеру образності, світосприймання повинно народитись щось нове і з погляду форми... Можливо, Екзюпері, Хемінгуей для цього найближче» [6, с.18].

У 1975-му році під час перебування у Франції Олесь Гончар побував на кориді, яка здалася йому диким видовищем, що є негідним для людини, про що він написав у новелі «Корида». У щоденнику ж з приводу цього залишився такий запис: «Нещасну, але безстрашну тварину мордують на арені, ждуть, поки зійде кров'ю, щоб потім добити. І ці жевжики в панталонах, в позументах танцюють довкруг нього, закривавленого, запіненого, очманілого» [6, с. 224]. У зв'язку з побаченням у Франції, Олесь Гончар у записі від 6 червня занотував: «Дивуюсь, як це могло подобатись Хемінгуееві» [6, с.224]. А вже в американського письменника є твори, де він висловлює захоплення коридою. Наприклад, роман «І сходить сонце», інша назва «Фієста». Продовженням невдоволення Олеся Гончара захопленням Хемінгуея коридою та полюванням став запис від 18 грудня 1979-го року, у якому український письменник висловлює своє неприйняття до ставлення американця до братів своїх менших: «З'явилась книжка “Хемінгуей на Кубі”. В ній ціла серія неприємних фотографій. Лань, буйвол, інші мешканці Африки, ставши опудалами, прикрашають віллу. І автор то з рушницею, то з ножем – як м'ясник... І це захоплення коридою – все якесь грубе, замішане на крові, неписьменницьке» [6, с. 392].

Через тринадцять років у щоденнику Олеся Гончара з'явився черговий запис, де знову згадувалося оте захоплення Е. Хемінгуея полюванням і водночас ставилися питання про світоглядні позиції великого американця, давалася непростя й висока оцінка його постаті: «Передають

напівдокументальний фільм про Хемінгуея. Ось ким я захоплювався! Для мене він і зараз – співець мужності. Але як він міг дозволити собі оте полювання в Африці, де йому так подобалось убивати “братів наших менших”? І чи був він віруючим? Здається ніде в його творах про це ані слова, ніякого натяку...

А загалом – людина великого і трудного життя. Такі були письменники...» [7, с. 434].

Запис у щоденнику від 9 серпня 1982-го року свідчить про солідарність Олеся Гончара зі словами американського класика, що визнавав за письменником діяльний спосіб життя: «Мав рацію Хемінгуей, сказавши: “Треба діяти! Пусте споглядання – небезпечний стан для інтелекту”. Але не так-то просто від споглядання звільнитись. Цілі народи мають до цього нахил... І, здається, найбільша небезпека породжує активність і силу» [6, с. 529].

З інших американських класиків у щоденниках Олеся Гончара згадується ім'я В. Уїтмена. Воно звучить при передаванні розповіді Павла Тичини про те, як Лесь Курбас колись декламував його поезію «В космічному оркестрі»:

– Людство промовля
Трьома розтрубами фанфар
Шевченко
Уїтмен

Верхарн... [5, с. 363].

Символічно, що ім'я В. Уїтмена, видатного американського письменника, батька верлібру, автора знаменитої поетичної збірки «Листя трави» в записі Олеся Гончара подано в обрамленні імен письменників світового рівня Т. Шевченка та П. Верхарна.

З тих американських письменників, яких постійно полюбляли згадувати в Радянському Союзі, у щоденниках двічі представлено ім'я Джона Ріда, автора знаменитого твору про жовтневі події 1917-го року в Петрограді «Десять днів, що потрясли світ». Уперше цей журналіст і письменник згадується в записі від 17 березня 1960-го року. Олесь Гончар після відвідин удома в США іншого літератора Роберта Фроста занотував: «У квартирі його портрет Джона Ріда, і він пишається тим, що не зняв його, хоча у свій час дехто і радив йому це зробити» [7, с. 614]. Тут міститься натяк на те, що в Сполучених Штатах Америки з початком холодної війни розпочалася антикомуністична кампанія, започаткована сенатором Д.Р. Маккарті, яка зачепила й американську літературу, тому й давно померлий Джон Рід став небажаним в США, оскільки його твір висловлював симпатії до керівників революційних подій у Петрограді 1917-го року, а тому навіть його портрет містив небезпеку для господаря.

Удруге ім'я Джона Ріда з'являється в записі від 12 квітня 1967-го року у зв'язку зі спектаклем за згаданим твором у театрі на Таганці в Москві: «А сьогодні вистава за Джоном Рідом в театрі Любимова на Таганці. Театр

шукаючий, молодий, дотепний. Ще до вистави готує глядача емоційно, вводить в атмосферу того, що буде на сцені. Балтійські матроси, що відбирають квитки (наштрикують контрольки на багнети). Патрулі, з гітарами хлопці-гітаристи, що частівками запрошують до залу. Пантоміма. Буфонада. Але скільки у всьому вигадки, веселого ума, завзяття... Коли ж це буде в нас, у Києві? Хто зрушить оту застійність, провінційне благополуччя?» [5, с. 418]. Цей запис засвідчує той факт, що Олесь Гончар прекрасно розумів, ті вольності, що їх могли дозволити собі письменники й митці в радянській столиці, не могли бути реалізовані в Україні, де тодішні ідеологи надзвичайно прискіпливо ставилися до всього нового, вбачаючи в усьому загрозу українського буржуазного націоналізму.

Із популярних у тодішньому Радянському Союзі американських письменників 4 рази згадується ім'я Нобелівського лауреата Дж. Стейнбека, автора відомих романів «Грона гніву», «На схід від раю», «Про мишей і людей». Перша згадка про нього (запис від 22 жовтня 1963-го року) – це невеличка міні-новела, присвячена перебуванню американського письменника в Києві, де йдеться про поїздку по Києву, концерт увечері в опері, прийом вдома у автора щоденника, а також наводиться лаконічна, але досить емка портретна характеристика, що не лише передає риси зовнішності Стейнбека, а і його психологічне обличчя: «Стейнбек справляє враження людини задумливої і невеселої. Наче якесь горе гнітить його чи передчуття кінця? Обваженілий, чорна сучкувата палиця (я її назвав “палиця старого Шкіпера”), сприймання ніби не зовсім гостре. Можливо, це просто перевтома. Лише коли вип'є чарку – веселішає, розжеврюється душею, і розум бурхає могутньо» [5, с. 321].

Ще раз ім'я американського письменника виринає в пам'яті Олеся Гончара 20 липня 1966 року, коли він після жахливого нічного сну прочитав у ранкових газетах про В'єтнам: «...В ранкових газетах – В'єтнам і як полонених партизанів викидають над джунглями з вертольотів, із люків літаків» [5, с. 387]. Українського письменника непокоїть, що Стейнбек всі ці антилюдські злочини заперечує, оскільки син американця бере участь у в'єтнамській війні: «Його син воює там. Коли вже письменник все це схвалює, той, хто вважає себе гуманістом, то чого ждати від інших!» [5, с. 387]. Гончара особливо непокоїть у цьому записі той факт, що це робить той же Стейнбек, що колись у його присутності «плакав в музеї Шевченка, стоячи перед посмертною маскою поета і слухаючи “Заповіт”» (запис від 12 квітня 1981-го року) [6, с. 459].

У квітні 1991-го року Олесеви Гончару знову згадалася та давня зустріч зі

Дж. Стейнбеком у себе дома. Цій згадці передував запис, у якому йшлося про те, що О. Гончара багато хто став звинувачувати в тому, нібито він весь час перебував на вершині тодішньої політичної системи в СРСР. Очевидно, саме з цим пов'язана згадка про прийом американського письменника, під час якого до квартири Гончара без запрошення з'явилися представники тодішніх

спецслужб і навіть прихопили при цьому подарований американцем роман: «Коли ми приймали дома Стейнбека та його дружину, в квартиру непрохано, нахабно набилося повнісінько сексотні, ціла зграя “соцреалістів” в “штатском” очей не зводила, дуже, видно, кортіло їм не пропустити моменту, коли Стейнбек буде мене “вербувати”. Вкрали зі столу навіть “Грона гніву”, підписані ним, – книжка так і не знайшлася... А що викоювала зі мною цензура, звичайно, за вказівкою зверху! Навіть нещасного “Кресафта” чверть віку не пускали до друку. Таке-то було життя “на вершині» [7, с. 359].

Аналізуючи прочитану наукову статтю Д. Наливайка про бароко, як напрям у світовій літературі, Олесь Гончар згадує ще одного Нобелівського лауреата – американського письменника, автора романів «Авессалом, Авессалом», «Дикі пальми», «Місто» В. Фолкнера (до речі в парі з латиноамериканцем

Г.Г. Маркесом): «Слушно, по-моєму (Д. Наливайко. – *О.Г.*) перекидає місток від бароко до романтиків, до Фолкнера і до Маркеса» [6, с. 272]. 29 березня 1982-го року, перебуваючи під враженням від відвідин Білої Церкви у зв'язку з ушануванням пам'яті загиблих у 1941-му році однополчан, український письменник занотовує в щоденнику: «Найзначніші твори світової літ[ератури] – це поеми прощань, епос елегійний...

Прощання – Толстой, прощання – Чехов, прощання з минулим – Фолкнер, і Томас Манн, і Шолохов... “Тихий Дон” – останній привіт козаччині, тому життю, якого більше не буде» [6, с. 508]. Знову в переліку найвизначніших митців світу в щоденнику значиться американець В. Фолкнер.

Олесь Гончар був особисто знайомий з американським поетом Робертом Фростом. Кілька щоденникових записів свідчать про це. Перший запис датований 15 березня 1960-го року: «Зустріч з Робертом Фростом (в ООН)» [7, с. 613]. Автор подає короткий опис зовнішності американського поета, роблячи акцент на виразній деталі – блиску очей Роберта Фроста: «Йому 85 літ, ластовиння старості вже вкрило його лице і руки, але очі – під сивими кущуватими бровами – повні завзяття, гумору, мають ще молодий блиск» [7, с. 613]. 19 березня 1990-го року Олесь Гончар, розмірковуючи над долею героя свого роману «Твоя зоря», знову згадує це ім'я: «Десь би треба пояснити читачам, що загибель Кирила Заболотного нав'язана смертю Хаммершельда (Генеральний секретар ООН), якого, очевидно, збили в Африці наймані терористи. З Хаммершельдом я був знайомий, він чимось мені дуже заімпував. А познайомив нас Роберт Фрост, американський поет, що все пильно в очі мені дивився і пояснив потім, що “по ваших очах я хочу пізнати ваш народ» [7, с. 296].

Епізод у Д. Хаммершельда знову в дещо іншій інтерпретації подано в щоденниковому записі Олеся Гончара від 17 листопада 1991-го року: «Десь оце вчитав, що Кеннеді-президент любив поезію Роберта Фроста. І знову згадався той ранок у Хаммершельда, і той погляд старого поета, коли він так пильно-пильно зазирає мені у вічі, розглядаючи, як інопланетянина, а тоді

двічі сказав Хаммершельдові щось про мене явно компліментарне... І мені теж цікаво було спостерігати і ті хвилини Роберта Фроста, в ньому було щось мовби чаклунське. Рідкісні люди планети! Дякую долі, що дарувала мені зустріч із ними... Через них мені відкривалось у ті холодні часи сучасне людство, відкривалось у своїй істинності» [7, с. 384]. Далі Олесь Гончар конспективно (потім це вилилося в нарис) розкриває соціальний, психологічний і творчий портрет американського поета: «Живе в Гарварді, має садибу і працює сам на ній»; «гордиться, що ніколи не написав жодної критичної статті»; «найбільше любить відмінності – і між поетами, і між державами»; «він бунтар по духу, людина непогамовної вдачі» [7, с. 614].

Двічі в щоденнику Олесь Гончара згадується ім'я американського письменника Карла Сендберга. Уперше 20 лютого 1960-го року: запис досить розлогий, пізніше він став основою нарису письменника, героєм якого був Карл Сендберг. Олесь Гончар пише, що він захворів і лежав у номері готелю, коли до нього зайшов у гості найстаріший поет Сполучених Штатів Америки: «Це мене глибоко зворушило. Що його привело? Я знаю – він не міг читати моїх книг, вони не виходили в США. Чемність? Людяне чуття провідати людину, що захворіла далеко від рідного краю? Думаю, що привів його якийсь більший інтерес – інтерес до нашого життя, до нас усіх, бажання ближче узнати і зрозуміти наш народ» [7, с. 589]. Тоді ж, 1960-го року, Олесь Гончар спробував занотувати побачені ним риси зовнішності американського поета: «Мужнє обличчя, що могло б бути обличчям старого моряка. Пильний розумний погляд» [7, с. 589]. У цьому записі цікавим є те, що обидва письменники швидко знайшли те, що їх могло поєднувати, а саме: Олесь Гончар виріс на Полтавщині, а Карл Сендберг за походженням був шведом, чії предки, можливо, брали участь у Полтавській битві. З цього приводу обидва жартували та сміялися.

Удруге Олесь Гончар у щоденнику звертається до імені Карла Сендберга 14 серпня 1967-го року. Саме в цей день український автор почув звістку про смерть на власному ранчо американця. У нотатці з приводу сумної події Олесь Гончар назвав Сендберга «співцем прерій» [5, с. 426]. Запис містить певний мемуарний момент: «Згадалось, як провідав він мене в Нью-Йорку, коли я лежав хворий десь у конурі хмарочосу на 40-му поверсі...» [5, с. 426]. Уява Олесь Гончара дозволила відновити в пам'яті риси обличчя й удачі К. Сендберга й поглибити той запис, який був здійснений 7 років тому: «Він світився мудрістю, добротою, одразу викликав до себе симпатію. Вже тоді був старий, сивий, як голуб, але веселий, жвавий. Був дуже уважний, дивився зичливо й проникливо. Ми навіть жартували» [5, с. 426–427]. Олесеві Гончару уявлялося, що добре було б на його могилі створити пам'ятник, де повинні бути представлені пісня та гітара.

Інші американські письменники згадуються в щоденниках Олесь Гончара з різних приводів по разу. Зокрема, 25 липня 1982-го року він занотовує: «Зустріч з американськими письменниками. З їхньої сторони: Ірвінг Стоун, співредактор “Нью-Йорк таймс” Гаррісон Солсбері та ін.; з

нашої Айтматов, Алексєєв, Кугультінов, Дудін, Григол Абашидзе, Федоренко...» [6, с. 525]. Цей запис свідчить про зустріч (мабуть, у Москві) радянських письменників з американцями. Очевидно, що американську делегацію очолював поважний письменник, автор 25 біографічних романів Ірвінг Стоун, оскільки його прізвище було назване першим. Інший американець – журналіст та історик Гаррісон Солсбері в роки другої світової війни працював кореспондентом в СРСР, написав книгу про блокаду Ленінграда. Про зміст розмови з американськими письменниками Олесь Гончар не повідомляє, але в наступному записі, датованому 27 липня 1982-го року, йдеться про те, що вони запросили всіх учасників зустрічі в Сполучені Штати Америки: «Американці запросили всіх нас на VI зустріч до себе – в Півд[енну] Каліфорнію. Ще раз би побачити океан... Але навряд» [6, с. 525].

У записі від 7 листопада 1982-го року письменник називає ім'я Г. Мелвілла і дає високу оцінку його творчості: «Читаю Германа Мелвілла. Дивовижно сучасний письменник... Із тих, чий геній прозирає далеко вперед» [6, с. 542]. Мелвілл жив у ХІХ ст., він є автором знаменитого роману «Мобі Дік». Щоденник не дає відповідь на питання, який саме твір цього американського письменника читав Олесь Гончар, можливо, що саме «Мобі Дік», але його оцінка свідчить, що, на погляд українця, Г. Мелвілл є надзвичайно сучасним письменником, який і через століття після смерті бачить набагато вперед.

Інколи Олесь Гончар звертається до американських класиків, щоб на їхньому тлі показати велич українських письменників. Так, запис від 23 червня 1991-го року присвячений оцінці творчості І. Багряного, чиє життя було таким, що, на думку автора щоденника, навіть Джек Лондон міг би йому заздрити: «Не знаю, чому наші літературні судді так мало говорять про Багряного? Адже він вище Хвильового, вище багатьох! А життя яке! Джек Лондон міг би позаздрити... “Сад Гетсиманський” і “Тигролови” – це ж європейська першокласна література...» [7, с. 362].

У записі від 12 серпня 1989 року Олесь Гончар порівнює твори Е. По та М. Йогансена: «В Едварда По є геніальний і загадковий твір – “Ворон”. Йогансен лишив нам річ не меншої сили – “Легенду про мертвого крижня”. Дивовижна річ! Страшний своїм драматизмом ієрогліф епохи» [7, с. 249].

Щоденник Олеся Гончара навіть у тій частині, де розкриваються взаємини українського письменника з класиками американської літератури, дається оцінка окремих їхніх творів, свідчить, що є окремою формою сучасного метажанрового утворення, яким є мемуарна література. Будучи невід'ємною її частиною, щоденник несе в собі головні її особливості: суб'єктивність, ретроспективність, документальність, наявність двох часових планів, відсутність одного часового виміру, концептуальність. Все це помітно з нашого аналізу щоденникових записів українського письменника, що відтворюють його рецепцію бачення американських письменників та їхньої творчості. Окремі зазначені риси у щоденниках мають значні відмінності від прояву в інших жанрах мемуарної літератури. До того ж,

щоденник має і власну специфіку, яка не виявляє себе в інших жанрах. Це – відносна регулярність записів, цілісність, уривчастість, фрагментарність, інколи обірваність, незавершеність думки.

Дана праця є фрагментом великого монографічного дослідження, присвяченого творчості класика української літератури другої половини двадцятого століття Олесь Гончара.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Галич В.М. Олесь Гончар – журналіст, публіцист, редактор: еволюція творчої майстерності : монографія / В.М. Галич. – К.: Наук. думка, 2004. – 816 с.

2. Галич Валентина. Представники “великих” і “малих” літератур у мемуарній і публіцистичній творчості Олесь Гончара / В.М. Галич // Погляди на специфічність “малых” літератур: беларуская і українская літературы. – Мінск: Паркус плюс, 2012. – С. 333 – 346.

3. Галич О.А. Олесь Гончар у вимірах non fiction : монографія / О.А. Галич. – Луганськ: Книжковий світ, 2011. – 260 с.

4. Галич О.А. У вимірах non fiction : щоденники українських письменників ХХ століття : монографія / О.А. Галич. – Луганськ : Знання, 2008. – 200 с.

5. Гончар О.Т. Щоденники: У 3-х т.: Т.1 (1943 – 1967). – 2-ге вид, випр. / Олесь Гончар. – К.: Веселка, 2008. – 455 с.

6. Гончар О.Т. Щоденники: У 3-х т.: Т.2 (1968 – 1983) – 2-ге вид, випр. / Олесь Гончар. – К.: Веселка, 2008. – 607 с.

7. Гончар О.Т. Щоденники: У 3-х т.: Т.3 (1984 – 1995) – 2-ге вид, випр. / Олесь Гончар. – К.: Веселка, 2008. – 646 с.

8. Степаненко М.І. Публіцистична спадщина Олесь Гончара (мовні, навколумовні й деякі інші проблеми) : монографія / М.І. Степаненко. – Полтава : ТОВ “АСМІ”, 2008. – 396 с.

9. Степаненко М.І. Літературний простір “Щоденників” Олесь Гончара : монографія / М.І. Степаненко. – Полтава : ТОВ “АСМІ”, 2010. – 528 с.